

О. М. МАШКІН*

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КРИМУ

Філімонов С. Б. Из прошлого русской культуры в Крыму. Поиски и находки историка-источниковеда. – Симферополь : Нижняя Ореханда, 2010. – 408 с.

Громадянська війна початку ХХ ст. на теренах колишньої Російської імперії та період утвердження тут радянської влади вже давно стали для більшості з нас синонімами масових руйнувань, економічного хаосу, соціальних катаклізмів та політичних негараздів. Однак, виявляється, навіть тоді в межах нашої Вітчизни “музи отнюдь не молчали”, а, навпаки, в різних частинах країни, роздертої на шматки протиборцями, під гаслами про нагальну необхідність класової боротьби, вирувало культурне життя. Дослідженням російської складової цього життя на території Криму “вот уже треть века” (С. 6) займа-

ється автор рецензованої нами книги, уродженець м. Кутаїсі, випускник Московського державного історико-архівного інституту, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, академік Кримської академії наук, член Спільки російських, українських та білоруських письменників Автономної Республіки Крим, лауреат премії ім. В. І. Вернадського (2004) та премії Автономної Республіки Крим (2007) Сергій Борисович Філімонов, перу котрого, окрім сотень статей і документальних публікацій, належать також монографії “Хранители исторической памяти Крыма: о наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии, 1887–1931 гг.” (2 видання. – Симферополь, 1996, 2004), “Тайны крымских застенков. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920–1940-е годы” (3 видання. – Сим-

* Машкін Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ферополь, 2000, 2003, 2007), “В. И. Вернадский и Крым: люди, места, события...” (у співавторстві. – Київ, 2004), “Секретно”: архиепископ Крымский Лука (Войно-Ясенецкий) под надзором партийно-советских органов” (у співавторстві. – Сімферополь, 2004), “Интеллигенция в Крыму (1917–1920): поиски и находки источниковеда” (Сімферополь, 2006).

Нова робота професора С. Б. Філімонова “Из прошлого русской культуры в Крыму. Поиски и находки историка-источниковеда”, за словами її автора, “посвящена поискам и находкам в сфере источниковедения истории русской культуры в Крыму” (С. 6). Залучаючи невідомі, забуті або й штучно вилучені з наукового обігу джерела, у точній відповідності з оригіналами відтворюючи сфальшовані та видані свого часу з купюрами архівні матеріали, автор на її сторінках а) подає нові матеріали про літературно-наукову діяльність єпископа Таврійського Михаїла (Грибановського) (С. 10–37); б) суттєво доповнює окремі моменти історії такої важливої наукової інституції, як “Таврическая ученая архивная Комиссия” (С. 37–66); в) звертає увагу дослідників на досі маловідомі кримські газети часів Громадянської війни антибільшовицького спрямування, що можуть стати цінним джерелом при вивченні конкретних подій тієї бурхливої епохи (С. 67–83); г) значною мірою розширює наші уявлення про функціонування у 1919–1920 рр. Таврійського університету (С. 84–93), наукового товариства при ньому (С. 94–100) та “Религиозно-философского Общества в Крыму” (С. 101–112); д) деталізує обставини перебування на Кримському півострові в зазначений період професора С. М. Булгакова (С. 118–156), академіка О. С. Лаппо-Данилевського (С. 278–283), батька й сина Вернадських (С. 157–199), С. Ф. Платонова (С. 335–343), О. М. Толстого (С. 343–353), І. С. Шмельова (С. 362–371), Б. Д. Грекова (С. 209–236) та інших видатних представників тогочасної російської культури; ж) уточнює деякі обставини архіпастирського служіння тут Святителя Луки (Войно-Ясенецького) (С. 372–387); з) підводить сумні підсумки владарювання в регіоні більшовиків (С. 388–395). При цьому з суто літературної точки зору кожна з вищеперерахованих частин вказаної монографії написана легким, майже філігранним стилем своєрідної “джерелознавчої пасторалі” і читається, образно кажучи, “на єдиному подиху”!

Зокрема, торкаючись постаті єпископа Михаїла, автор, не обмежуючись вельми цінними сюжетами про внесок свого героя в духовну скарбницю вітчизняного Православ'я (С. 16–19), про його працездатність (“Нужно учиться и действовать! Дремать нечего. Отдыхать в могиле!” (С. 20–21) й відкриттям того, що саме цей церковний діяч є “прототипом главного героя чеховского рассказа “Архиерей” (С. 7, 23–33), проводить ретельний текстологічний аналіз та атрибутацію скромно підписаної ініціалами “А. Л.” книги “Преосвященный Миха-

ил (Грибановский), епископ Таврический и Симферопольский (1856–1898). Биографический очерк (с портретом и автографом почившего епископа)” (Полтава, 1911 р. – 136 с.), чи не вперше в українському літературознавстві встановлюючи, що даний твір, “который непременно используют все, кто пишет о жизни и трудах Преосвященного Михаила, при этом никогда на него не ссылаясь!” (С. 12), вийшов з-під пера співучня майбутнього епископа по Тамбовській семінарії й столичній Духовній Академії “смотрителя Симферопольского духовного училища Александра Ивановича Леонтьева” (С. 13).

Окремий розділ вказаного дослідження присвячено Таврійській вченій архівній Комісії (ТВАК), причому й тут С. Б. Філімонов, окрім констатації, так би мовити, загальної історії її (С. 37–52), через залучення маловідомих звітів ТВАК за 1917–1920 рр., робить висновок, “что в это ужасное время” (С. 52) дана інституція “употребляла все возможные меры к спасению от гибели ценного родового архива Ю. В. и П. В. Поповых” (С. 53), “принимала настоятельные меры к сохранению памятника Царю Александру Третьему” (С. 53), “входила в сношение с губернским комиссариатом по вопросу о сохранении портретов лиц Царствующего Дома, зеркал и других предметов, имеющих художественное значение” (С. 53), оберігала від руйнувань та пограбування “класово свідомими” вандалами обеліск Імператриці Катерини II в Симферополі, бібліотеку й архів О. Л. Бертъе-Делагарда в Ялті, масток “Шейх-Мамай” нащадків Айвазовського під Феодосією, гербарії з помешкання ботаніка Юнга (Коктебель) (С. 55), підтримувала ініціативу професора Таврійського університету Б. Д. Грекова “об учреждении в Симферополе Центрального архива и отводе для него временно помещения в здании бывшего пансиона Симферопольской I-й гимназии” (С. 58), “употребляла усиленные ходатайства о ремонте приходящей в ветхость башни Святого Константина в Феодосии, об охране могилы генерала П. С. Котляревского в этом городе, участвовала в обсуждении вопроса в Университетской Комиссии об охране Бахчисарайского дворца и находящегося при нем музея. После того как 1-го мая 1919 года, по распоряжению советских властей был снят в Симферополе памятник Императрице Екатерине Великой и некоторые части памятника князю В. М. Долгорукову-Крымскому, Комиссия принимала усиленные старания к сохранению снятых частей, а по уходе большевиков взяла на себя заботы о восстановлении памятника Екатерине Великой, что и было достигнуто к 1 декабря того же года. Кроме того, Комиссия принимала участие в заботах о сохранении зоопарка Ф. Э. Фальц-Фейна в Аскания-Нова, подвергнувшегося неоднократно нападениям грабительских шаек, грозившим гибелью этого замечательного и в высшей степени ценного в научном отношении учреждения” (С. 59), намагалася зберегти справи та документи Кримського курултаю, Татарського ви-

конавчого Комітету і Татарської директорії, “сложенные в помещении Магометанского духовного Правления без описей и подвергавшиеся разрушению” (С. 61).

Непересічне значення для гуманітарної науки взагалі й міжнародної русистики зокрема має й та частина роботи, що носить назву “Крымские газеты времен Гражданской войны – ценный малоизвестный источник по истории культуры”, в якій дослідник не тільки подає вельми детальний перелік ще й досі практично недоступних для широкого загалу тогочасних антикомуністичних видань регіону (“Великая Россия”, “Vivat Academia!”, “Время Бориса Суворина”, “Крымская мысль”, “Крымский вестник”, “Святая Русь”, “Таврический голос”, “Царь-колокол”, “Юг России”, “Южные ведомости”, “Ялтинский вечер”, “Ялтинский голос”, “Ялтинский курьер” (С. 69)), але й з глибоким знанням справи описує всі складності збереження даних джерел за умов радянщини, коли “за хранение этих газет (“за хранение белогвардейской литературы”) грозил расстрел” (С. 69). Якщо ж взяти до уваги той факт, що саме у вищезазначених часописах (а точніше, в номері газети “Крымский вестник” від 15 листопада 1920 р., тобто через 12 днів після остаточного захоплення півострова Червоною армією), вміщувалися статті на кшталт: “Бахчисарай. По инициативе смотрителя Ханского дворца в Бахчисарае чиновника Плаксина и при участии губернского инженера Садовского восстанавливается находящийся в саду дворца монумент в память 300-летия Дома Романовых. Памятник этот был разобран севастопольскими матросами еще в марте 1917 года. В настоящее время закончена установка двуглавого орла и бронзовых украшений по сторонам монумента. Около памятника ежедневно толпы народа, поразному трактующие совершающийся факт” (С. 77), то стає зрозумілим, що активне використання їх як джерела може значно поглибити наші уявлення про такий суспільно-політичний феномен, як російська культура Криму післяреволюційної доби.

Рецензована книга стане в нагоді й науковцям, які займаються вивченням історії вітчизняних вищих навчальних закладів, а також спеціалістам в галузі історіографії та проблем джерелознавства російської національної освіти. Стверджувати подібне нам дозволяє зміст третьої частини (“Об историографии и источниковедении истории Таврического университета”), де автор, опираючись на замітки з газет “Таврический голос” і “Южные ведомости” за 1919–1920 рр., вперше оприлюднює а) відомості про те, що саме тоді при зазначеному університеті відкрилися шеститижневі курси, на яких тамтешніми викладачами читалися лекції “Педагогика Лесгафта и Пирогова”, “Основные течения в современной психологии и педагогике”, “Женское образование на Западе и у нас”, “Принципы школьного обучения”, “Пути и задачи истории литературы”, “Эстетика литературных форм (эстетика лирики, драмы,

эпоса и романа)”, “Основные течения исторической мысли”, “Дарвинизм и ламаркизм: наука и утилитаризм”, “Философские предпосылки социализма” (С. 91–92); б) свідчення, згідно з якими у другій половині червня 1920 р. “в заведывание Таврического университета” переходила “знаменитая зоологическая акклиматизационная станция Аскания-Нова со всеми своими сельскохозяйственными угодьями, обширною заповедною степью, зоопарком, музеем и библиотекою” (С. 92–93); в) раритетну інформацію про професорсько-викладацький склад головного вузу Таврії вказаного періоду (С. 92–93).

Джерелознавча цінність монографії визначається також тим, що без неї вже ніяк не обійдуться і фахівці з минувшини російськомовної науки сучасної України, оскільки професор С. Б. Філімонов, із посиленнями на кримську пресу початку ХХ ст., що збереглася дотепер, подає загальну статистику кількості наукових товариств, що існували при заснованому в 1918 р. Таврійському університеті (С. 94–95), за даними “Южных ведомостей” від 22 лютого 1920 р. встановлює точну дату відкриття в Сімферополі “Общества философии, истории и социологии” під головуванням професора Г. В. Вернадського (С. 95), визначає (знову ж таки – за газетними публікаціями) хронологію його засідань (С. 96–97) та зміст прочитаних на ньому основних доповідей (С. 97–99). Окремо відслідковується в книзі й історія виникнення та діяльності в Криму релігійно-філософських товариств, причому для розкриття цих сюжетів, окрім вже відомих спогадів голови “Религиозно-философского общества в Симферополе” єпископа Веніаміна (Федченкова), автор залучає практично ніким із вчених дотепер не оприлюднену інформацію, що міститься в замітках, надрукованих в газетах “Великая Россия”, “Голос земли”, “Таврический голос”, “Южные ведомости”, “Ялтинский вечер” за 1919–1920 рр. (С. 108–112). З іншого боку, завдяки використанню надрукованої в № 107 за 21 травня 1920 р. тих же “Южных ведомостях” маловідомої статті-коментаря О. М. Деревецького “Диспут”, яка “представляет большой многоплановый интерес для истории не только Таврического университета, но и отечественной науки в целом. Во-первых, она знакомит читателей с содержанием оставшихся малоизвестными выступлений знаменитых ученых. Во-вторых, заметка является оставшейся малоизвестной печатной работой профессора Деревецького. В-третьих, в заметке характеризуется обстановка, в которой развивалась отечественная наука в период Гражданской войны” (С. 114), С. Б. Філімонов з гідною наслідування повнотою описує також й таку “мить” тамтешнього інтелектуального буття, як дискусія між істориком Б. Д. Грековим, юристом П. І. Новгородцевим й філософом та психологом І. П. Четвериковим, що відбулася у стінах Таврійської “Alma mater” 18 травня 1920 р., “за полгода до прихода в Крым большевиков” (С. 113).

Безумовно, ця книга стане в нагоді вченим, що займаються біографіями тих корифеїв російської науки та культури, чиї долі були в той час тісно пов'язані з Кримом. Так, подаючи короткий нарис життя професора та священника С. М. Булгакова (1871–1944) (С. 118–125), її автор щедро доповнює його віднайденими все в тій же таврійській періодиці 13-ма маловідомими нарисами, причому одинадцять з них – то спогади третіх осіб про цю легендарну постать (С. 126–143, 145–148), а дві – (С. 144–145, 149–150) оригінальні роботи “этого крупнейшего русского религиозного мыслителя” (С. 118). Невеличка розповідь про батька та сина Вернадських (С. 157–163) розширюється до рівня окремої монографії завдяки використанню таких їхніх практично не відомих ще й на сьогодні публікацій з кримських газет 1919–1920 рр., як статті Г. В. Вернадського (Вернадського-молодшого) “Памяти С. Ф. Платонова”, “Исторические письма. – III. Столетие военных поселений”, “Дар Екатерины (к восстановлению памятника Императрице Екатерине)”, “Исторические письма. – IV. Советский социализм и крепостное право”, “Национальное творчество русского народа”, “Английская революция в XVII ст.”, “Против солнца” (стосовно російської колонізації та освоєння Сибіру й північно-східної Азії в XVI – на початку XIX) (С. 189–192), “Французская книга о русской революции” (про спрямовану головним чином проти Керенського, керенщини та більшовизму роботу Claude Anet. *La revolution russe*. – 4 vol. – Paris, Payot, 1917–1919) (С. 173–199).

Вивчаючи творчу спадщину першого ректора Таврійського університету Р. І. Гельвіга (1873–1920), дослідник встановив, що опублікований у 2000 р. в журналі “Крымский Архив” список друкованих праць цього вченого аж ніяк не повний і розширив його за рахунок статей з “Южных ведомостей” від 28 листопада 1919 й 24 квітня 1920 років “Памяти П. Ф. Лесгафта” й “Востоковедение в Таврическом университете”. Аналогічним же методом джерелознавець та історіограф С. Б. Філімонов поглиблює наші уявлення про інтелектуальні здобутки майбутнього академіка АН СРСР Б. Д. Грекова (1882–1953) (вміщуються три маловідомі його роботи, надруковані 1919 р. у сімферопольській пресі) (С. 209–240); академіка АН УРСР, філолога М. К. Гудзія (1887–1965) (друкується десять нових авторських матеріалів, серед них і гудзіївські статті: “Литературные заметки. Архив Н. П. Огарева”, “Конец украинской самостийности”, “Большевизм и интеллигенция”, “Студенчество прошлого и настоящего”) (С. 241–272); лікаря, суспільно-політичного діяча та мемуариста, друга О. М. Горького й А. П. Чехова, чий “полный список трудов еще не составлен” (С. 277), С. Я. Єлпатьєвського (1854–1933) (у даному виданні подається його робота “Взгляд в будущее. Что будет с Россией?”) (С. 275–277); члена-кореспондента Петербурзької академії наук І. А. Лінніченка (1857–1926) (тут знаходимо нарис цьо-

го видатного історика “Памяти Алексея Александровича Шахматова”, єдиний раз надрукований 5 жовтня 1920 р. у севастопольській газеті “Царь-колокол”) (С. 287–291); мистецтвознавець, архітектурного критика, графіка й аквареліста Г. К. Лукомського (1884–1952) (професор С. Б. Філімонов віднайшов та вперше опублікував його дві невідомі статті, присвячені Лівадійському палацу) (С. 291–320); випускника Варшавського університету, секретаря й незмінного голови ТВАК (див. вище) А. І. Маркевича (1855–1942), доля особистих бібліотеки і архіву якого, що в роки Великої Вітчизняної війни знаходилися в Сімферополі, “остається загадкой” (С. 321) (в даній книзі читач знайомиться з такими роботами видатного архівіста, як “Памятник Екатерине Великой”, “Насущные задачи нашей школы”, “А. Л. Бертье-Делагард. Некролог”, “Из прошлого Симферополя: к 25-летию городских школ в Симферополе”) (С. 327–334); мистецтвознавець Я. О. Тугендхольда (1882–1928), котрий до своєї смерті у 45 років від запалення легенів встиг надрукувати майже 600 праць (причому, вивчаючи даний список, автор рзглядуваної нами роботи додає до нього знайдену на сторінках газети “Южные ведомости” за вересень 1920 р. статтю “Пушкин и Крым (8 сентября 1820–1920 гг.”, чи не єдину відому нам сьогодні роботу Тугендхольда-пушкініста) (С. 354–361). Два чудові нариси присвячено російським письменникам О. М. Толстому (1883–1945) та І. С. Шмелёву (1873–1950), причому в першому випадку “на гора” видається підписана “граф Ал. Н. Толстой” стаття “Торжествующее искусство” (“Ялтинский курьер” від 29 листопада 1919 р.) (С. 345–348) та казка “Алена” (із севастопольської газети “Юг России”, № 171, 30 жовтня 1920 р.) (С. 348–352), а в другому – знайдені самим С. Б. Філімоновим на шпальтах “Южных ведомостей” за травень–червень 1920 р. “по шмелевски пронзительные рассказы “Телячьи мозги” и “Письмо боцмана” (С. 365–371). Із залученням саме регіональної преси відтворюються також кримські сторінки життя академіка, автора більш ніж 200 наукових праць, першого голови утвореного в березні 1917 р. “Союза российских архивных деятелей” (С. 281) О. С. Лаппо-Данилевського (1863–1919) (С. 278–283), “тихо скончавшегося в голодном и холодном Петрограде в разгар Гражданской войны” (с. 278); видатного російського історика, академіка С. Ф. Платонова (1860–1933) (С. 335–342), про якого висланий за межі радянської Росії у 1922 р. вітчизняний архівіст О. Ф. Ізюмов, перебуваючи вже у Празі, писав: “Что думал перед смертью знаменитый русский историк, я не знаю. Мне кажется, что деяния чекистов его не удивляли: он чересчур хорошо знал историю Смутного времени. Но вот плевки, которыми наградили его же ученики, я думаю, доставляли ему наибольшие страдания” (С. 341) та видатного російського хірурга, доктора медичних наук, професора, лауреата Сталінської премії 1-го ступеня, архієпископа Сімферопольського

та Кримського Луки (в миру – В. Ф. Войно-Ясенецького (1877–1961) (С. 372–387).

Зміст окремого розділу книги (“По следам утраченных святынь”) (С. 388–395), досить повно розкривається з такого зізнання самого автора: “В истории конфессий в Крыму немало малоизученных вопросов. К их числу следует отнести и такой: каковы послереволюционные судьбы многочисленных конфессиональных святынь и реликвий? Я имею в виду не материальные ценности, не изделия из драгоценных металлов и камней, изымавшиеся большевиками у различных конфессий в 1922–1923 годах якобы на борьбу с голодом. Этот-то вопрос в последнее время энергично разрабатывается; вырисовывается картина, для власти постыдная... Мой вопрос применительно к истории Русской Православной Церкви в Крыму означает: что случилось с мощами святых, чудотворными иконами, предметами, пожертвованными в храмы и монастыри Тавриды видными и выдающимися деятелями Российской империи? Попытки найти ответ на этот вопрос в литературе результатов не дали. Пришлось приступить к изучению печатных и архивных источников. И вот какие истории о судьбах православных святынь и реликвий они поведали” (С. 388–389), присвячено перебуванню на півострові Курської Корінної Чудотворної ікони Божої Матері “Знамение” (“історія перша” – С. 389–391), долі святинь православних Херсонського монастиря в Севастополі (“історія друга” – С. 391–392) та кафедрального Олександрівського собору в Сімферополі (“історія третя” – С. 392–395).

Отже, все вищезазначене дозволяє нам зробити висновок про те, що рецензована монографія доктора історичних наук, професора С. Б. Філімонова “Из прошлого русской культуры в Крыму. Поиски и находки историка-источниковеда” є кваліфікованим дослідженням історії маловідомих сторінок російської культури Тавриди. Виявлення та введення автором у науковий обіг цінної інформації, що міститься в регіональних архівах та періодиці 1917–1920 років, має непересічне значення для подальшого розвитку вітчизняного джерелознавства.